

JE TOTO REPLIKA NA ČLÁNOK "TOTO NIE JE KNIHA"?

František GAHÉR

V prílohe Organonu F, ktorá má názov K filozofii jazyka, vedy a iným problémom (1998), bol publikovaný aj článok môjho dlhoročného priateľa D. Kamhala Toto nie je kniha. Zhodou okolností tento príspevok neodznal na sympóziu, na ktorom boli prednesené s výnimkou ešte jedného všetky príspevky publikované v tejto prílohe Organonu F, takže ani ja, ani ostatní účastníci sympózia sa nemohli v diskusii k nemu vyjadriť. A keďže D. Kamhal vo svojom článku zastáva názory odlišné od tých, o adekvátnosti ktorých som nielen ja presvedčený, využívam možnosť písomnej reakcie.

Autor analyzuje zo sémantického a pragmatického pohľadu výpoveď (prehovor)

(1) Toto nie je kniha

a prichádza k prekvapivému záveru:

Ukazovať nejaký predmet a povedať o ňom napríklad: "Toto je kniha (auto, pero, strom, pohár...)" je z tohto hľadiska rovnaký nezmysel, ako držať v ruke knihu a povedať: "Toto nie je kniha." (s. 78).

D. Kamhal bližšie neuviedol, v akom význame používa výraz "nezmysel". P. Cmorej v dialógu *Úsilie o exaktnú filozofiu*¹, navrhol rozlíšenie troch základných typov nezmyslov: 1) faktúálny, 2) analytický, 3) syntakticko-sémantický. Nevieť s určitosťou povedať, o ktorý význam výrazu "nezmysel" ide D. Kamhalovi. Zdalo by sa, že D. Kamhal môže mať na zreteli analytický typ nezmyselnosti, do ktorého Cmorej zaradil kontradikcie, pretože D. Kamhal dodáva:

(2) Toto, tento predmet je nielen knihou, ale aj ne-knihou (s. 79).

Ako máme rozumieť poslednej vete, aby sme ju nechápali ako kontradiktorickú? Alebo autor úprimne zamýšľal povedať vetu, ktorá naozaj vyjadruje kontradikciu? Podľa me od konca a skúmame, čo vlastne znamená spojenie v tvare "ne-P", kde výraz "P" je podstatné meno, ktoré môže plniť úlohu predikátu, ak vystupuje vo výroku v tvare "S je P" spolu s pomocným slovesom "byť" v príslušnom tvare.

V slovenskej jazykovednej spisbe som nenašiel oporu na tvorenie spojení tvaru "ne-P". To však ešte samo osebe veľa neznamená. Hľadáme, čo je k tomu najbližšie.

Pridanie predpony "ne" (nie predpony "ne-") k slovu sa v morfológii slovenského jazyka považuje za "slovotvornú" operáciu najmä v prípadoch slovies a prísloviak ([3], 471 - 482; 591). Okrem toho máme v slovenčine veľa lexikalizovaných tvarov prídavných mien utvorených pôvodne z pozitívnych prídavných mien pomocou predpony "ne": *neblahý, necitlivý, necudný, nečinný* a pod. Lexikalizovaných podstatných mien utvorených z podstatných mien pomocou predpony "ne" máme už pomenej. Ak vynecháme tie, ktoré takto vznikli zjavne zo spodstatných prídavných mien (ako sú zrejme výrazy *necnosť, necudník, nečistota, nedočkavec*), ich počet sa ešte zmenší. Za také výrazy by sme mohli považovať napríklad výrazy *nečlovek, nečlen, nekov, nepárnokopytník, neplavec*, hoci i tu by mohli vzniknúť pochybnosti o tom, či pôvodne slová boli naozaj podstatnými menami. To však nie je pre náš problém rozhodujúce. Naopak, dôležitou otázkou je, ako máme spojenie "ne-P" chápať. V zásade nie je dôležitý počet takto utvorených výrazov, ale principiálna možnosť ich takto alebo aspoň približne takto tvoriť (aspoň v minulosti). Morfológia nám teda nedáva priamu odpoveď. Skúsme teda ústretovo explikovať možnosti chápania spojenia "ne-P".

Výklad vzťahu niektorých dvojíc predikátových výrazov typu "P" a "ne-P" v prípade lexikalizácie výrazu so zápornou časticou (namiesto "ne-P" budeme uvažovať "neP") je nasledovný: rozsahom výrazov "P" a "neP" sú navzájom disjunktné a komplementárne triedy objektov, takže predikovanie obsahov týchto výrazov jednému a tomu istému predmetu (v tom istom čase a ohľade) je logicky sporné. Napríklad nejakému kopytníkovi môžeme pravdivo prisúdiť iba jednu z vlastností párnokopytník (P), resp. nepárnokopytník (neP).

Výklad vzťahu iných dvojíc predikátových výrazov typu "P" a "ne-P" v prípade lexikalizácie výrazu so zápornou časticou (namiesto "ne-P" by bolo "neP") je ten, podľa ktorého ich rozsahom sú navzájom disjunktné, ale nie komplementárne triedy, takže predikovanie obsahov týchto výrazov jednému a tomu istému predmetu (v tom istom čase a ohľade) je síce logicky sporné, ale predmet nemusí vykazovať ani vlastnosť vyjadrenú výrazom "P", ani vlastnosť vyjadrenú výrazom "neP", pretože vykazuje vlastnosť, ktorá je "medzi" P a neP. V slovenčine to asi nemáme - a ak, tak zriedka - exemplifikované podstatnými menami v úlohe "P", resp. "neP", ale skôr prídavnými menami. Napríklad medzi vlastnosťami (stavmi) »šťastný« a »nešťastný« môže byť neutrálny stav, takže o osobe, ktorá sa nachádza v takomto stave, nemôžeme predikovať ani to, že je šťastná, ani to, že je nešťastná, ale napríklad to, že nie je šťastná ani je nešťastná. Schematicky:

(3) Toto nie je P a toto nie je neP,

čo sa však výrazne odlišuje od vety (2), ktorej schéma je zhruba takáto: "Toto je P a toto je neP." Veta (schéma) (3) je konjunkciou dvoch negácií odlišných viet, veta

(2) je konjunkciou dvoch jednoduchých viet. Jazykovedci takéto opozitá (*šťastný -nešťastný*) nazývajú polárne antonymá.

Výklad vzťahu niektorých dvojíc predikátových výrazov typu "P" a "ne-P" v prípade, že výraz so zápornou časticou nie je lexikalizovaný, spočíva buď v tom, čo bolo uvedené v prvom výklade aj s dôsledkami (častica "ne" sa chápe ako operácia doplnku na triedach), alebo má splňať to, čo od neho očakáva Kamhal. Ak predmet má vlastnosť P, môže mať aj nejakú inú - od vlastnosti P inú vlastnosť, ktorú on označuje ako ne-P. Ak má však toto označenie takto fungovať, musí jeho navrhovateľ - keďže to zatiaľ nie je v jazyku štandardizované - ukázať, akaj povahy je funktor "ne-", aký je jeho definičný obor (čím sú jeho argumenty) a obor funkčných hodnôt. Musí sa odlišovať od záporu ako operácie doplnku i od záporu ako operácie tvorenia polárnych opozít, aby tvrdenie "Toto, tento predmet je nielen knihou, ale aj ne-knihou" nebolo zjavnou kontradikciou ani nezmyselným tvrdením (tvrdením, ktoré nemôže byť pravdivé). To však autor neurobil, a preto jeho používanie označenia "ne-P" vedie zatiaľ ku kontradikciám alebo nie je vôbec zmysluplným označením.

Uvedený problém je však zanedbateľný proti názoru, podľa ktorého *Ukazovať nejaký predmet a povedať o ňom napríklad: "Toto je kniha (auto, pero, strom, pohár...)" je z tohto hľadiska rovnaký nezmysel, ako držať v ruke knihu a povedať: "Toto nie je kniha."* (s. 78).

Predpokladám, že autor uvedenou vetou zjednodušene nemienil, že veta "Toto je kniha" je zmysluplná, a to rovnako ako "Toto nie je kniha." (Ak jedna veta je rovnaká vo vykazovaní nejakej vlastnosti ako druhá veta, tak by niekto mohol usúdiť, že obe v rovnakej (i žiadnej) miere vykazujú nedostatok tejto vlastnosti.) Rozumel som vyústeniu článku jednoducho tak, že veta "Toto je kniha" je nezmyselná (a to rovnako ako veta "Toto nie je kniha"). Uvádzanou sémantickou a pragmatickou analýzou nás autor chce presvedčiť, že hoci celkom poctivo použijeme inštrumenty ako "zmysel výrazu", "intenzia výrazu", "extenzia výrazu", "referent výrazu", nevieme podať uspokojivé vysvetlenie toho, o čom je táto veta. Akoby ani Frege, Church, Carnap či iní, ktorí používali spomínané alebo podobné sémantické inštrumenty, nemali presvedčivé (hoci nie dokonalé) riešenie tohto problému. Ak by to naozaj bolo tak, mohlo by to znamenať, že nemali presvedčivé riešenie nielen podobných problémov (vety s deiktickými výrazmi), ale ani viet typu

(4) Sokrates je človek.

Aby som demonštroval, že to tak nie je, ukážem aspoň niektoré známe riešenia problému, o čom je veta (1) zo sémantického hľadiska a prečo ju nemáme považovať za nezmyselnú.

Vysvetlenie à la Frege

Veta (1) je o predmete, ktorý označuje výraz "toto" v danom kontexte a upiera mu vlastnosť "byť knihou". Veta je o denotáte výrazu "toto". Indexový výraz "toto"

označuje v závislosti od situácie nejaký predmet bezprostredným spôsobom, a preto - ak s ním vôbec spájame nejaký zmysel - vyjadruje čosi ako primitívny zmysel, ktorý už nie je zložený zo zmyslov iných výrazov. Predikátový výraz "byť knihou" označuje pojem Kniha (pojem je denotátom predikátového výrazu) a ten ako každá vlastnosť je funkciou. Predikovanie vlastnosti nejakému predmetu neznamená, že predmet je totožný alebo netotožný s vlastnosťou (funkciou), ale že ju vykazuje, resp. nevykazuje (spadá pod pojem Kniha alebo nespadá). Ani Frege a hádam ani jeho nasledovatelia nepredkladali návrh, podľa ktorého vety typu vety (1) (v priamom kontexte) by boli o zmysloch výrazov. Keďže Frege je pôvodcom sémantického inštrumentu *zmysel výrazu*, neviem, prečo Kamhal analyzuje riešenie, ku ktorému sa nehlási ani Frege, a ani neuviedol, kto by sa k nemu hlásil.

Kamhal v tejto časti však preskočil od používania výrazu "zmysel výrazu" k používaniu termínu "intenzia výrazu", ktorý Frege nepoužíval, ale neskôr ho používal napríklad Carnap i Church. Avšak každý z nich používal výraz "intenzia výrazu" v odlišnom význame, takže nie je zrejmé, v akom význame používa Kamhal výraz "intenzia". Predpokladáme, že vo význame blízkom významu Fregeho výrazu "zmysel". Aby sme sa vyhli nedorozumeniu, preveríme aj možnosti, že ho používa v tom význame ako Church alebo v tom význame ako Carnap.

Upozorňujeme, že výraz "kniha" v úlohe predikátu má byť v analýze vzatý spolu so sponovým slovesom a je inej syntaktickej kategórie ako výraz "toto", inak hrozí elementárne chybné vysvetlenie, podľa ktorého by vo vete bolo za výrazom "je" zamlčané "totožné s..." a veta by nevyjadrovala aplikáciu singulárnej (mnohojednoznačnej) funkcie na argument, ale by bola vetou o totožnosti. Hoci Kamhal zvažuje práve tento prístup ako jednu z možností výkladu toho, o čom je veta (1) - extenzia výrazu "toto" ako totožná s extenziou výrazu "kniha" - sám ho odmieta (v opačnom prípade jednoprvková množina by bola totožná s množinou, ktorá má za dnešného stavu vecí nepochybne viac aprvkov ako jeden). Ale toto vysvetlenie už nie je à la Frege, ale skôr sa opiera o Churchove dopracovanie Fregeho sémantiky (Church používa spojenie *a name denotes its denotation and expresses its sense* ([5], § 01, 6) a uprednostňuje hovorenie o funkciách - *function in extension* pred hovorením o triedach ([5], § 03, 15 -16), alebo Carnapovu metódu intenzie a extenzie.

Vysvetlenie à la Church

Vysvetlenie podľa A. Churcha by bolo približne² nasledovné: Denotát výrazu "toto" v priamom kontexte v danej situácii je určitý predmet - nazvime ho **a**. Vo vete (1) sa vypovedá, že funkčnou hodnotou funkcie *kniha(-)* pre argument **a** je pravdivostná hodnota nepravda, alebo inak: veta "*Kniha(a)*" vyjadruje propozíciu a je menom (denotuje) pravdivostnej hodnoty nepravda. To je konzistentný a v mnohých ohľadoch presvedčivý výklad. Podobne je to nielen s výkladom vety (4), ale aj s veľkým množstvom viet iných typov. V žiadnom prípade vo svetle tohto, svojho času štandardného vysvetlenia, by niekto vetou

(5) Jedna kniha sa nerovná všetkým knihám (s. 74)

nehovoril to isté ako vetou (1), čo však zvažuje Kamhal. Veta (1) hovorí niečo o jednom konkrétnom predmete, kým veta (5) hovorí o vzťahu jednej (bližšie neurčenej) knihy ku všetkým knihám; veta (5) je vetou o (ne)rovnosti,³ vo vete (1) sa o nejakej rovnosti či nerovnosti vôbec nehovorí. Takže autorov záver (s. 74), že ak veta (1) hovorí o vzťahu medzi dvoma extenziami, tak to isté by hovorila aj veta (5), nie je vôbec korektný.

Vysvetlenie à la Carnap

Predpokladajme, že inštrument "intenzia výrazu", ktorý používa Kamhal, je skôr carnapovský. Veta (1) podľa Kamhala by bola tvrdením o vzťahu medzi intenziami dvoch výrazov v Carnapovom chápaní "intenzia výrazu": "intenzia prvého výrazu ("predmet, ktorý ukazujem") je odlišná od intenzie druhého výrazu ("kniha")" (s. 74). Pri vysvetlení tejto možnosti si však vypomáha inštrumentami *zmysel*, resp. *denotát výrazu*. To je podivné. Metódu extenzie a intenzie výrazov rozpracoval R. Carnap, a hoci je blízka Fregeho metóde zmyslu a denotátu výrazu aj Churchovmu dopracovaniu tejto metódy, je nielen metodologickou chybou ich navzájom zmiešavať. O rozdieloch medzi svojou metódou a metódou Fregeho hovorí Carnap napríklad v [2], § 29-31. Presne vzaté, Carnap by vetu (1) neanalyzoval tým spôsobom, ako uvádza Kamhal, a ani nepozná takého, kto by to tak robil. Napríklad o vete (4) by Carnap povedal asi toľko: výrazy "Sokrates" a "človek" nie sú rovnakej syntaktickej kategórie, a už preto nemôžu ani empiricky, ani logicky ekvivalentné, takže ak by veta (4) vypovedala iba o netotožnosti intenzií uvedených výrazov, tak by vypovedala naozaj málo. V termínoch pre intenzie skôr znamená toto:

Individuový pojem Sokrates spadá pod vlastnosť Človek⁴

a v termínoch pre extenzie toto:

Individuum Sokrates patrí do triedy Ľudia,

alebo v bežnejšom vyjadrení toto:

Individuum Sokrates má vlastnosť Človek. (Pozri [2], § 9, s. 42)

Veta (1) obsahuje pragmaticky závislý výraz "toto" a vypovedá, že to individuum, ktoré je extenziou výrazu toto (tá je závislá od pragmatického kontextu), nepatrí do triedy Kniha. To je v zásade tiež presvedčivé vysvetlenie,⁵ ktoré Kamhal z neznámych dôvodov neuvažuje.

Autor v dlhšej zátvorke na s.74 vyslovuje pochybnosť. či opisné zvraty sú o konkrétnych osobách a veciach ako aj názor, že vlastné mená zastupujú individuové

pojmy, a dopĺňa to ubezpečením, že "argumentáciu P. Tichého týkajúcu sa výrazu "moje hodinky" z jeho štúdie *Jednotliviny a ich roly* možno úspešne použiť aj na podporu (FG: takéhoto) názoru ..." Napriek tomu, že osobne zastávam v mnohom veľmi blízke stanovisko, nemyslím si, že povedať "možno úspešne použiť na podporu názoru..." pomáha niečo riešiť. Pokiaľ to autor nepredvedie alebo aspoň nenaznačí, ako to možno úspešne použiť na podporu uvedeného názoru, hrozí, že to zostane iba prázdnu frázou.

Priznám sa, že som vôbec nepochopil, ako z úvah, ktoré autor prezentoval vo svojom článku, prišiel k záveru o nezmyselnosti vyslovenia "Toto je kniha", resp. "Toto nie je kniha". Čo je nepochopiteľné na tom, ak niekto o niečom povie "Toto je také a také", resp. "Toto nie je také a také"? Zrejma je nielen zmysluplnosť takýchto tvrdení, ak vyčlenenie predmetu pomocou ukázania je úspešné (ako inak by sme im v bežnej komunikácii vôbec mohli rozumieť), ale aj ich informačná hodnota môže byť "veľká" - môžeme nimi odovzdať informáciu, ktorá zachráni adresátovi život. Napríklad bežnou vetou "Toto je jedovaté" môžeme upozorniť zberateľa húb či iných lesných plodov na plodinu, ktorej konzumácia ohrozuje život. Bolzano ako príklad zmysluplnej vety uvádza vetu "Toto⁶ je kvetina" ([1], § 133). B. Russell začínal sémantickú analýzu napríklad vetou "Toto je červené", ktorá podľa neho zachytáva atomickú propozíciu a v istých ohľadoch bola pre neho sémanticky priam paradigma-tická (pozri [7], xv, 51; [6], 266).

Na záver by som chcel zopakovať, že rozličné sémantické a pragmatické koncepcie sa vcelku úspešne, hoci odlišným spôsobom, vyrovnali s problémom, o čom je veta typu "Toto je kniha". Som presvedčený, že v každom prípade vetu "Toto je replika na článok 'Toto nie je kniha'" nemusíme považovať za nezmyselnú.

*Katedra logiky a metodológie vied
FiF UK Bratislava,
e-mail: gaher@phil.uniba.sk*

LITERATÚRA

- [1] BOLZANO, B. (1981): *Vědosloví* (výbor). Academia Praha.
- [2] CARNAP, R. (1947): *Meaning and Necessity*. U.P., Chicago and London (4th ed.1964).
- [3] DVONČ, L. - HORÁK, G. - MIKO, F. - MISTRÍK, J. - ORAVEC, J. -RUŽIČKA, J. - URBANČOK, M. (1966): *Morfológia slovenského jazyka*. SAV, Bratislava.
- [4] FREGE, G. (1986): Über Begriff und Gegenstand. Über Sinn und Bedeutung (slov. preklad O zmysle a denotáte, *Filozofia* 47 (1992), č.6, 349-363) In: *Funktion, Begriff, Bedeutung. Fünf logischen Studien*, G.Patzig (Hrs), Göttingen.
- [5] CHURCH, A. (1956): *Introduction to Mathematical Logic*. Vol.I, U.P. Princeton, New Jersey.
- [6] RUSSELL, B. (1997): Poznanie na základe oboznámenosti a poznanie z deskripcie. *Organon F* 4, č. 3, 264-278.
- [7] WHITEHEAD, A. N. - RUSSELL, B. (1925): *Principia Mathematica I*. U.P., Cambridge, 2d ed. (repr. 1973).

POZNÁMKY

¹ Organon F 1, č. 1, 69-70.

² Nevieľm, či sa Church priamo zaoberal problémom indexových výrazov. Kvôli ústreto-
vosti predpokladajme, že by považoval výrazy typu " toto" za pragmatické premenné, ktoré
nadobúdajú hodnotu v závislosti od kontextu.

³ Zostáva navyše nejasné, o rovnosť či nerovnosť čoho by podľa autora vôbec malo ísť. Ide
o nerovnosť medzi počtami kníh alebo nerovnosť medzi knihami - na jednej strane jednej (bli-
žšie neurčenej) a na druhej strane všetkými?

⁴ Carnap veľkými začiatocnými písmenami výrazov naznačuje, že ide o mimojazykové
entity akými sú napr. vlastnosti, triedy, relácie, funkcie, pojmy a pod. - pozri [2], § 4, pozn. 10.;
tento spôsob označovania tu preto ponechávame.

⁵ V tejto súvislosti ponechávame bokom otázku, či to, o čom naozaj vety typu "S je P" sú,
je vždy to isté, čomu sa v týchto vetách prisudzuje alebo upiera predikát.

⁶ Pre Russella vlastné mená boli menami zmyslových kvalít ("sense qualities"), údajov,
ktoré poznáme na základe oboznámenosti; výraz "toto" je podľa neho pravým logickým menom,
a to menom "jednotlivého zmyslového údaja" (pozri [6], 266).